

Somogy megye északkeleti részének erdősültsége a XIII. század első felében

DR. CSÖRE PÁL

Milyenek voltak Magyarország erdőségei a XIII. században? Erre a kérdésre az ebből az időből szép számmal fennmaradt birtokadományozási és adás-vételi oklevél alapján képet alkothatunk magunknak. Ez a legrégebbi időszak, amelyre ilyen kutatási módszerekkel visszamehetünk, mert az ezt megelőző századok ilyen emlékekben lényegesen szegényebbek. De nemcsak időbelileg, hanem térbelileg sem egyenletes az adatok eloszlása. Az ország nyugati és északi felére vonatkozóan sokkal több adat maradt fenn, mint a déli és a keleti részre vonatkozóan. Ma legérdekesebbek a Dunántúl egyes területeiről szóló birtokleírások. Ezek legtöbbje birtokról szóló jogügylettel kapcsolatos határjárást tartalmaz, de akad olyan is, amely a birtok megnevezése mellett tartalmazza annak terjedelmére vonatkozó adatokat is. Találunk olyan okleveleket, amelyek a birtokok felsorolásánál megemlítik a művelési ágat is.

Ebből a szempontból különösen jelentős az a II. Endre által 1229-ben kiadott oklevél, amelyben a király rendezni akarván a Székesfehérvári Káptalan és a Pannónhalmi Szt. Márton Apátság között már régóta folyó birtokviszályt, többek között felsorolja az előbbinek Somogy megyei birtokait. Ez az oklevél, amelyről az oklevélkritika megállapította, hogy valószínűleg tekinthető, ritka részletességgel és következetességgel sorolja fel azokat a Somogy megyei községeket, amelyekben a Székesfehérvári Káptalan ebben az időben birtokos volt, ugyanakkor megemlítve egyéb birtokosokat is. A területet művelési ágak szerint legtöbbször — az akkor használatos — mértékegységekben adja meg. Mielőtt azonban ezt az oklevelet részletesen megtárgyalnánk, célszerűnek látszik a megelőző korokban a Dunántúlon létezett erdőkről, továbbá a XIII. századbeli magyarországi gazdasági viszonyokról néhány szót szólni.

Annak ellenére, hogy a Dunántúl az emberek megtelepedésére kedvező földrajzi viszonyokkal rendelkezett, még a római korból is hatalmas erdőségekről értesülünk. A mai Somogy megye legnagyobb részét akkor még erdők borították, amelynek uralkodó fája minden valószínűség szerint a tölgy volt (*Plinius* Pannóniát makktermelőnek jellemzi).¹ Az északi részen, a Balaton közelében hatalmas mocsarak lehettek. *Galerius* császár (305—311) idejében nagyszabású erdőirtások történtek, valamint a mocsarak lecsapolására igyekeztek. E célból hajtották végre a Balaton vizének a Dunával való összekötését.² Ennek nyomán kétségkívül nagy előrehaladás történt a Dunántúlon a művelhető föld területének kiterjesztése és a vidék benépesítése terén. A szőlő- és a bortermelés fellendítése Pannóniában *Probus* császár (276—282) nevéhez fűződik. A Balaton északi partján már valószínűleg ebben az időben elterjedt a szőlőművelés. A Balaton környékén utak épültek és számos új település létesült. A római uralom megdöntése után sok település elpusztult, a földművelés hanyatlott és az erdő ismét nagy területet hódított vissza.

A népvándorlás korának erdősültségi viszonyairól vajmi kevés adatunk van. Ezután már csak a XI. század végéről keletkezett egy-két oklevélből értesülünk néhány adatról e területtel kapcsolatban. Ezeknek az okleveleknek a hitelessége nagyon is kétséges, annyi azonban bizonyos, hogy már az első királyok adományoztak birtokokat itt különböző egyházaknak (Tihanyi Apátság, Veszprémi Káptalan, Pannónhalmi Apátság, Székesfehérvári Káptalan). A későbbi trónviszályokkal kapcsolatban adományozott birtokok visszakövetelése nem érintette az egyházi birtokokat. (Könyves Kálmán idejében — 1096 körül — Tarcalon tartott országgyűlés 18. pontja értelmében a király az egyházaknak adományozott erdőket nem engedte visszavenni.)

A birtokadományozások egyébként odavazettek, hogy a XIII. század elején már a magánbirtok volt túlsúlyban, szemben a királyi birtokkal. Az előbbieket között első helyen az egyházi birtokok szerepeltek. Ezek sokszor nem képeztek összefüggő egészet, hanem ugyanabban a faluban több birtokos is volt. Ilyen helyzet tárul elénk a II. Endre által 1229-ben kiadott és már említett oklevélből is.

Somogy megye északi részén már a honfoglalás utáni első századokban sok olyan település létezett, amelyeknek nevében mai községnevekre ismerünk. Az itt tárgyalt oklevélben szereplő helységek (villa) javarésze ma is létező község vagy pusztá.

¹ „Glandifera Pannonia” Hist. Nat. M. 28.

² „Caesis immanibus silvis atque emissio in Danubium Lacu Pelsonae” Sextus Aurelius Victor, De Caesaribus XL.

Egy részük azonban eltűnt és ma már nehéz megállapítani a helyét is. Az oklevélből úgy tűnik, hogy Somogy megyének ebben a részében sűrűbb volt a település mint a későbbi századokban. Megjegyzem, hogy ez egyáltalán nem egyedülálló jelenség. *Marczali Henrik* szerint az Alföldön annyi település volt a tatárjárás előtt mint ma.³ Hasonló eredményre jut a Balaton északi partjára vonatkozólag *dr. Wallner Ernő*, amikor a XIV. századbéli állapotokat hasonlítja össze a maival.⁴

A gazdasági életet a XIII. században a natural gazdálkodás jellemezte. A rossz út- és közlekedési viszonyok miatt az egyes vidékek laza érintkezése és a gyér kereskedelmi forgalom következtében a legnagyobb gazdasági jelentősége a földbirtoknak volt. Míg az előző századokban a vagyon jelentős részét az állatállomány alkotta, most már a földbirtok az, amire mindenki áhítozik. Érthető, hogy ilyen körülmények között nem maradt gazdtalan terület és mind nagyobb jelentősége lesz az egyes birtokok elhatárolásának. Maga a pusztai földterület azonban nem elegendő, szükségnek hozzá az ember is, aki megműveli. Nyilván ezért a régi birtokadományozásoknál legtöbbször a birtokkal adományozott szolgák számát, esetleg névszerinti felsorolását is tartalmazzák az oklevelek. A birtok egyébként szántóföldből, erdőből, rétből, halastóból, szőlőből állt.

Ebben az időben általában még csak a felszántott föld és a megművelt szőlő volt magántulajdon tárgya, az erdő, rét rendszerint közös volt. Annak, akinek valamely falu határában nagyobb birtoka volt, a falusiak közös erdejében, legelőjében is volt része. Érdekes, hogy az itt tárgyalt oklevélben ez kivételesen fordul elő. Az esetek zömében nemcsak a káptalannak, hanem egyes magánszemélyeknek is külön erdejük, rédjük van. Milyen szerepet játszott ezek között az erdő? Az erdő egyrészt mint terület jött számításba, vagyis azért volt jelentősége, mert a faállomány kiirtása útján mezőgazdaságilag művelhető területet lehetett nyerni, másrészt mert volt saját haszna is. Az erdő adott alkalmat az ebben az időben is szívesen űzött vadászat folytatására, lehetőséget teremtett az állattenyésztésre, elsősorban sertések makkoltatása által, végül fát és más erdei terméket szolgáltatott.

A művelési ágak közül első helyen természetesen a szántó szerepel, amelyből az akkori kezdetleges művelési módszerek mellett igen nagy kiterjedésre volt szükség. Fontos szerepet játszott a szőlőtermelés is, amelyre a jelen esetben a szőlők rendkívül nagy számából következtethetünk, továbbá a halastavak, amelyek jelentőségét az egyház által elrendelt böjtek növelték.

Ha most már közelebbről tanulmányozzuk a fent említett oklevelet, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a XIII. század első felében ez a terület elég sűrűn tele volt kisebb-nagyobb helységekkel, és hogy a területnek viszonylag intenzív hasznosítása jellemző. A terület valami módon fel van mérve, mert a szántóföldeknel és az erdőknél majdnem mindenütt megadja az oklevél a terület nagyságát is. Feltűnő, hogy néhány holdas erdők is rendre fel vannak sorolva. Sokszor egy-egy helységnél 6—8, sőt több ilyen kis terjedelmű erdő is szerepel. Másrészt ez a körülmény az erdők gazdasági jelentőségét aláhúzza. Ha ugyanis érdemes volt az erdőt néhol 1—2 holdnyi darabokra felparcellázni, akkor az már komolyabb értéket képviselt. Különösen értékes lehetett az erdő ott, ahol területe megfogyatkozott. Valóban — amint az a mellékelt ábráról látható —, egyes részekben meglehetősen kevés volt az erdő. Igaz ugyan, hogy az erdő elforgácsolódását az is előidézte, hogy kiirtásukkal az előzőleg összefüggő erdők közé ékelődtek kisebb, főleg szőlő műveléssel hasznosított területek. Az egyik helység lakóival kapcsolatban külön meg is jegyzi az oklevél, hogy az a szokásuk, hogy kiirtják saját erdeiket és helyette szőlőt ültetnek.⁵

Vannak azonban az oklevélnek olyan helyei is, ahol nem szerepel pontos vagy biztos területadat. Így például Joad-nál 30 aratrum szántóterület van ugyan feltüntetve, de az oklevél megjegyzi, hogy „véleményük (ti. a falusi lakosoké) szerint” van ennyi. Sok esetben szerepel a „mintegy” (quasi) kifejezés, ami szintén csökkenti az adatok pontosságát. Még ennél is kedvezőtlenebb az eset, amikor az oklevél csak annyit mond valamely művelési ágnál a területre vonatkozóan, hogy „elegendő” (satis). Máskor az erdőre azt mondja, hogy „sok és megszámlálhatatlan” (multas et incomputabiles). A szőlőket és legtöbbször a kaszálókat nem területben, hanem számszerint adja meg az oklevél. Mindezek a pontatlanságok bizonyos mértékig csök-

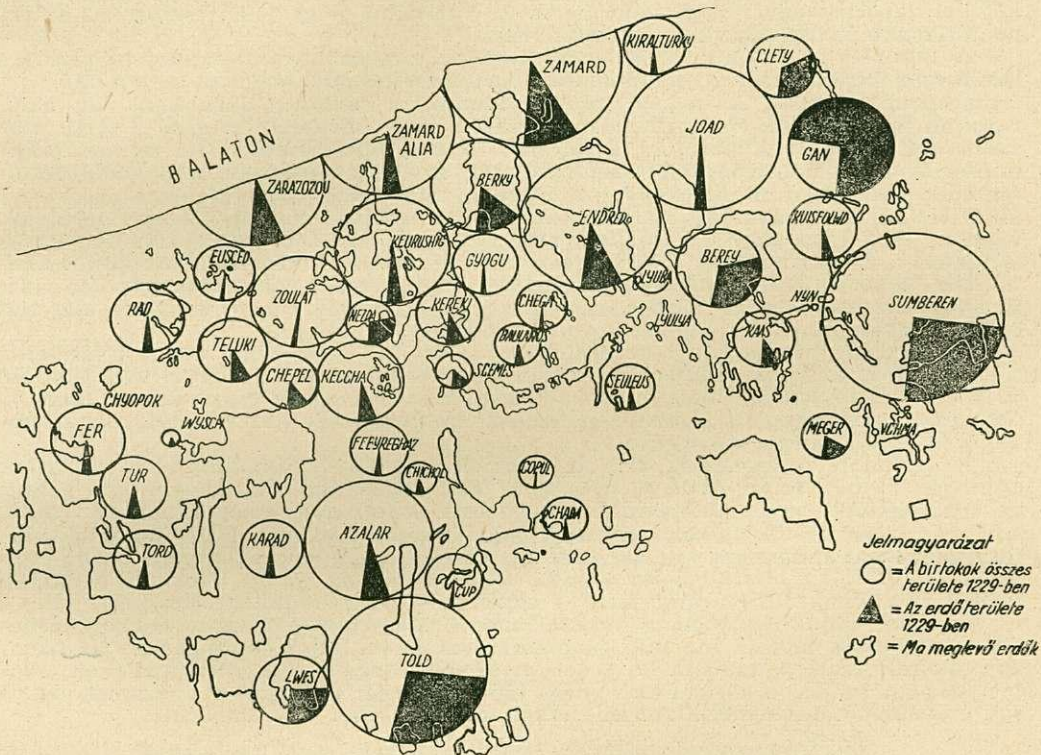
³ Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). Bp. 1896. 348. oldal.

⁴ Dr. Wallner Ernő: A Bakony erdőtakarójának átalakulása a XVIII. sz. végéig. Bp. 1941. (Külön enyomat a Földrajzi Közlemények LXIX kötet 1941. I. számából) 18. oldal.

⁵ Wodoy helységgel — a mai Vadé-pusztai (a tabi járásban) — kapcsolatban azt mondja: „sed habent in consuetudine extirpare silvas proprias et implantare vineas”.

kentik az adatok értékét. A hiányzó adatokat kénytelen voltam az összes körülmények figyelembevételével interpolálni.

A mellékelt ábrán (térképen) egyrészt a jelenlegi erdők területét tényleges fekvésük szerint, másrészt az egykori birtokok nagyságát és azon belül az erdők területelmét körrel, illetve körcíkkel ábrázoltam az előbbivel azonos mértékegységgel. Az ábrázolt birtokok az oklevélben felsoroltaknak — az északi részen elterülő — részét alkotják. Itt inkább összefüggően borították az oklevélben felsorolt birtokok a területet. Ezen a területen ugyanis majdnem kizárólag a Székesfehérvári Káptalan és az oklevélben megnevezett személyek voltak a birtokosok. (Meg kell jegyezmem, hogy mivel a köröket nem lehet hézag nélkül egymás mellé illeszteni, egyes körök egy kissé eltolódtak és így azok középpontja nem esik pontosan az illető helység megállapított helyére.)

Részlet az 1229. évi oklevélben leírt birtokokról és a jelenlegi erdők

Külön problémát jelent annak a kérdésnek az eldöntése, hogy mi van az egyes körök között ott, ahol nagyobb a hézag. Mivel nem valószínű, hogy jelentős területű gazdátlan föld ezen a vidéken még ebben az időben létezett volna, azt kell feltételeznünk, hogy más birtokok voltak. Sajnos hasonló részletességű oklevél nem áll rendelkezésre és ezért nem tudjuk megállapítani, hogy ezeknek a területeknek milyen művelési áruk volt. Valószínű, hogy tekintélyes részt tettek ki a falusiak (villani) földjei és osztatlan erdői, rétjei is. Ilyeneket csak akkor emleget az oklevél, midőn azok közösek a Káptalanéval.⁶

Az oklevélben említett területmérték-egységek az ekealja (aratum) és a hold (iugerum). Utóbbit 8000 négyzetméternek, az előbbit 100 ha nagyságúnak vettem.⁷

⁶ Például Nyn — a mai Nyim — esetében: „insuper silua communis cur. populis”.

⁷ Dr. Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bp. 1916. c. könyvében megállapított adatok alapján.

Kétségtelen ugyan, hogy ma sem tudjuk pontosan ezeknek a területmértékeknek a nagyságát, annál kevésbé, mert nem is volt egységes országos mérték, de a szerkesztett ábra azon a részén, ahol a birtokok majdnem egészen egymás mellett feküdtek (illetve ahol az egyéb birtokok száma minimális lehetett), kielégítő mértékben igazolta számításom helyességét. (Érdekes, hogy bár volt a középkorban Magyarország erdei mértékegység,⁸ jelen esetben az erdőre is ugyanazt a mértékegységet használták, mint a többi művelési águ területre, nemegyszer az ekealját.) A területek nagyságával kapcsolatban meg kell még jegyeznem, hogy a „felmérés” pontatlansága is további bizonytalanságot visz bele még azokba az adatokba is, amelyeknél nincs a szövegben valami — fent már tárgyalt — bizonytalanságra való utalás, hanem csak egy számadat szerepel minden megjegyzés nélkül. A terület felmérése ugyanis a középkorban nagyon eltérő, de rendszerint nem valami nagyon pontos módszerekkel történt. Ilyenek voltak a szembecslés, a nyíllövés, de később a kötéllel, lánccal vagy rúddal való mérés is. Valószínű, hogy jelen esetben az előbbi pontatlanabb módszerek valamelyikéről van szó.

A felsorolt pontatlanságok ellenére is jelen esetben olyan részletes és viszonylag pontos birtokleírással van dolgunk, amelyhez hasonló ebből a korból Magyarországon aligha akad. Az a kép azonban, amelyet a mellékelt ábra elénk tár, határozottan meglepő. Az első pillantásra feltűnik, hogy kevesebb az erdő a XIII. században, mint ma! Ez azonban egyáltalán nem elképzelhetetlen. Itt természetesen elsősorban csak a Chyopok VIwes, Sumberen és Clety helységek által körülzárt (a térképen ábrázolt) területre gondolok, mert az ettől délre eső területeken az oklevél által felsorolt birtokok között nagyobb és így egyúttal kevésbé ismert területek vannak, ahol tehát nagy valószínűség szerint lényegesen több erdő létezhetett. Egyes területeken azonban a már fent tárgyalt sűrű település, erdőirtások, sok szőlőtelepítés stb. következtében elképzelhető, hogy kevesebb erdő volt, mint ma. Másrészt az ábrán szereplő terület keleti szélén (Gan, Sumberen határában), ahol ma alig van erdő, 1229-ben lényegesen több erdő van feltüntetve.

Ma Somogy megye átlagos erdősültsége 19,6%. Az oklevélben tárgyalt területen a művelési ágak adatai alapján az erdősültség mintegy 15%. Ha nem is tekintjük ezt az adatot egész Somogy megyére vonatkozóan irányadónak és feltételezzük, hogy az oklevélben nem tárgyalt területeken lényegesen több erdő volt, a fenti következtetést ez az adat mégis támogatja.

Az előadott fejtegetésből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az azóta eltelt évszázadok során bekövetkezett nagy események nem maradtak nyom nélkül az erdők életében sem. A tatárjárás és a nyomában keletkezett elnéptelenedés a virágzó szőlő- és kiterjedt földművelés nagymértékű visszaesésével járt. Nagy területek váltak ismét lakatlanná, nem volt aki felszántsa a földeket, gondolzza a szőlőket. *Az erdő ismét előretört és visszafoglalta eredeti területének egy részét.* Mekkora területre terjedt ez ki és meddig tartott? Erre — egyelőre — nem tudunk választ adni.

Ez a kis tanulmány néhány adattal akar hozzájárulni a magyar erdők történetéhez, amelynek lapjain ma még javarészt üres fehér foltok terjengenek. Ha azonban sikerült ezzel a munkámmal bebizonyítanom, hogy hozzáférhető emlékek, adatok alapján az erdők történetéről, még több mint hét évszázadra visszamenőleg is sok érdekeset tudunk megállapítani, akkor munkám nem volt hiábavaló.

⁸ „Mensura silvatica” (Féjér: Cod. Dipl. Hung. Tom. VIII. Vol. 2. p. 189). Egy erdei öi = 5 rőf, kb. 2,5–3,0 m hosszú volt.

